

Aristotelova »Politika« u svjetlu temeljnog djela utemeljitelja kulture

Eduard Kale

Fakultet političkih nauka u Zagrebu

Sažetak

Aristotel je za evropsku kulturu isto što Konfucije za kinesku i Muhamed za islamsku kulturu (civilizaciju). Njegova se stajališta u *Politici* uspoređuju s onima Konfucija i Muhameda. Sva trojica pridaju važnost vrednotama, a kod Konfucija i Muhameda naglašene su posebne tvorno-ujedinjavajuće odrednice zajednice, dok su to u Aristotela iste vrednote. U Konfucija i Muhameda svi članovi zajednice su bitno isti, a u Aristotela se razlikuju u vrsti. Aristotel ni obitelji ne pridaje izuzetnu ulogu. Tako on ostaje paradigmatičan za evropsku političku praksu — zbog nejasnoća i različitih stavova mogu se u *Politici* potražiti ishodišta ili opravdanja modela različitih političkih praksi u evropskoj povijesti.

Iako je ono što se podrazumijeva pod evropskom kulturom (civilizacijom) u biti kultura Aristotelovih temelja, ipak se evropska kultura ne vezuje uz Aristotela tako kao što se, primjerice, kineska kultura (civilizacija) vezuje uz Konfucija — pa se nazivi kineska kultura (i kineska država) i konfucijevska kultura (i konfucijevska država) koriste kao istoznačnice, ili islamska kultura (civilizacija) uz Muhameda — pa se nazivi islamska kultura (i vjera i zajednica) i muhamedovska kultura (vjera i zajednica) podrazumijevaju kao istoznačnice. Postoje za to i neki razlozi — povijesni i svjetonazorni. Naime, postoji jedno razdoblje u evropskoj povijesti poslije Aristotela čija kultura nema u temelju Aristotela, takozvano razdoblje srednjega vijeka, kojega je ideolog platonovac Augustin — razdoblje od Augustina do aristotelovca Tome Akvinskoga. To je razdoblje evropskoj kulturi priskrbilo i oznaku kršćanske kulture. Nije međutim posve opravdano uklanjati aristotelovske zasade i razdoblju evropske kulture poslije francuske revolucije (1789). S druge strane, Muhamed je oblikovatelj islamske religije, koja je odrednica islamske kulture, a ni konfucijanizam nije samo etičko-politički nauk nego je konfucijanizam također religija; Aristotel pak niti je oblikovatelj jedne tako razumijevane religije niti se jedna tako razumijevana religija posve mogla vezati uz Aristotela. Nije se naime on predstavljao kao prenositelj objave, niti u njegovu nauku ima mjesta objavi; a nije ni njegov pristup povijesti ili prošlosti takav da bi prošlost bila određivač ili sudac istine života (to jest da je ono što se ranije oblikovalo — vjera i običaji — jedino ispravno i istinito). Aristotelov pristup

svokolikoj zbilji bio je razumska raščlamba činjenica — što je posve strano religiji islamskih oblika; a nije moguć ni unutar kineske kulture, zbog svjetonazornog polazišta da je čovjek dio prirode, te aristotelovski odmak od činjenica svijeta nije moguć — ne može se pojaviti na aristotelovski način.

Zabluda je pak pretpostaviti da se Aristotel možda razlikuje od Konfucija i Muhameda u tome da su svi bili začetnici nečeg posve novog, a da je on tek nastavljač nečega što je započeto u Grčkoj još od predsokratovaca, i da je samo kodifikator već bivajućeg, življenog, oblikovanog. I Muhamed samo slijedi praksu hanifa i starozavjetnu liniju, i u nju uklapa neke arablanske osobitosti. A Konfucije upravo ustaje u obranu prošloga.

Idejna previranja odlikuju i Kinu Konfucijeva vremena i Arabiju u vrijeme Muhameda i Grčku iz aristotelovih vremena — a oni su se u svojim sredinama izdvojili upravo za budućnost presudnim osebnim odgovorima na pitanja života. Svatko od njih svojim osebnim naukom. Njihova su djela postala temeljna, određujuća za spomenute osebnje kulture. Za islam su to *Kur'an* i Muhamedovi hadisi. Za Kinu (pretpostavlja se) od Konfucija kodificiranih »Šest konfucijevih klasika« (Knjiga mijena, Knjiga oda, Knjiga povijesti, Knjiga obreda, Proljetni i jesenji anali, Knjiga o glazbi), te biblija Kineza *Četiri knjige*, od kojih se samo jedna pripisuje Menciju ostale pak tri Konfuciju (Analecta, Veliko učenje i Središnji sklad). Za evropsku kulturu, uz *Bibliju* i Platonovu *Državu*, u takva temeljna i određujuća djela nedvojbeno pripadaju Aristotelova: *Metafizika*, *Nikomahova etika*, *Politika*, *Kategorije*, *Nauk o pjesničkom umijeću* i *Fizika*.

Aristotela, odnosno njegovu *Politiku*, raščlanjivat ćemo upravo u usporedbi s naukom dvojice spomenutih utemeljitelja još živih i vitalnih kultura (civilizacija).

Svoj trojici su, dakako, bitna i ista pitanja, a to su — pitanje svijeta, čovjeka i zajednice, i njihov međusobni odnos. Budući da predmet našeg interesa nije svjetonazor nego zajednica, nećemo razjašnjavati svjetonazore spomenutih kultura, odnosno njihovih utemeljitelja. Spomenuti se tek može da je islamski svjetonazor gotovo posve istovjetan onome kršćanskome — koji je općenito i poznat. Što se pak tiče Kine i (aristotelovske) Evrope dostatno je navesti stajalište autoritativnog povjesničara kineske filozofije Fung Julana, da za Evropljane tajnu predstavlja misao (duh) a za Kineze priroda. Iz čega očito moraju proizlaziti i posve različiti pristupi svijetu.

O pitanju čovjeka postoje dakako razlike, ali se mogu uočiti i neke sličnosti. U konfucijevskom svjetonazoru čovjek je dio prirode, ali se od drugih živih bića u prirodi (»ptica i zvijeri«) ipak razlikuje. Njegovo je mjesto čak izuzetno. Čovjekova je narav savršena i otvor je taoa i pravednosti.¹ On je »srce svemira«.² Njemu je Nebo dalo duh da rasuđuje o pravednosti i nepravednosti.³ On se razlikuje od drugih živih bića po tome što posjeduje um i osjećaj za pravednost.⁴ U tome je osebnost čovjeka i njegova narav — (što

¹ *The I Ching or Book of Changes*, Routledge and Kegan Paul L.T.D, London 1975, str. 303.

² »Vizija društvenog poretka«, III (u Konfucije, *Veliko učenje*).

³ Konfucije, *Veliko učenje*, BIGZ, Beograd 1984, str. 172.

⁴ *Isto*, str. 168; i u *Središnji sklad*, VIII.

je po konfucijevskom svjetonazoru dar Neba). A to čovjeku omogućuje da bude čudoredno biće. Zbog toga u konfucijevskom svjetonazoru čovjek pripada uzvišenom trojstvu, zajedno s Nebom i Zemljom. U islamskom (kuranjskom) svjetonazoru: Bog (Allah) je stvorio čovjeka od blata i dao mu oblik (XV, 26), učinio ga slabim (IV, 28) i pohlepni (LXX, 19), ali je udahnuo u njega i od svoga duha (XXXII, 7–9) i dao mu moć rasuđivanja (VIII, 29) te učinio ljude gospodarima na zemlji (VI, 165). Tako je čovjek poiman kao naj-savršenije i najvrednije biće (1356).⁵ Premda je naglašenije stajalište da bog sve stvara, sve određuje, svime upravlja i svemu sudi, pa je dakle i čovjek sam »rob Alahov«, ipak se naglašava čovjekova odgovornost u izboru dobra ili zla — kada je riječ o objavi (*Kur'anu*, koji je istina i put za vječni rajski život). U Aristotela duša čovjekova dijeli s biljkama vegetativni dio, sa životinjama animalni, ali se čovjek razlikuje i od biljaka i od životinja, jer jedino njegova duša ima umni dio. Stoga i za Aristotela, poput konfucijevaca, za čovjeka »biti znači misliti i osjećati«, te je i za Aristotela čovjek izuzetno biće u prirodi.

U čemu ti utemeljitelji kultura vide smisao čovjekova života? Po konfucijanskom svjetonazoru: ono što daje Nebo naziva se narav, a slijedi tu narav naziva se put (tao);⁶ Nebo pak je proizvelo krepost u čovjeka,⁷ te je smisao čovjeka da slijedi svoju narav (svoj tao), tj. ljubav i čestitost,⁸ odnosno da bude čudoredno biće. Kao što mora jesti i piti, tako čovjek mora i razmišljati i čudoredno živjeti. Po Muhamedu smisao ljudskog življenja je postizanje vječnog rajskog (dženetskog) života. A to postiže pravi vjernik (mumin), tj. postiže se pridržavanjem božje objave (*Kur'ana*, koji je istina i put), u kojoj su upute, odrednice čovjekovom djelovanju. U Aristotela smisao ljudskog življenja je u postizanju sreće (blazenstva). Ali usprkos stajalištu da je ona u djelatnosti, poslu — (a svakome je pripadan odgovarajući posao u kome mu je ugodno) — ipak je prava djelatnost ona koja je u skladu s krepošću; a krepost je pripadna ljudskom dijelu duše, razumu.

Na osebujne načine sva tri utemeljitelja kultura smisao ljudskog življenja vide u čudorednu životu i sva trojica izdvajaju vrednote koje su bitne odrednice čudoredna djelovanja. U Aristotela to su poznate vrednote (kreposti ili vrline, arete) stare Grčke — mudrost, hrabrost, pravednost i umjerenost. U konfucijanizmu to su — čovjekoljublje (jen), pravednost (ispravnost) (ji), doličnost, koja se očituje u pridržavanju li-a (običaja, iz vrednota izvedenih pravila ponašanja) i mudrosti (Tsih). Po Muhamedu temeljne su vrednote — dobročinstvo i ljubav (V, 3), pravednost (V, 9), iskrenost, strpljivost i skromnost (XXXIII, 35), te mudrost (učenost u vjeri).

Ali sva su trojica bili duboko svjesni činjenice da je čovjek biće zajednice. Islam — kojemu zajednica znači vjersku zajednicu — pretpostavlja da je Alahov blagoslov u zajednici (1199). Vjernik je s vjernikom povezan kao građevina

⁵ Citati koji se odnose na islam, oni u zagradama, označeni rimskim a zatim arapskim brojkama odnose se na *Kur'an* (rimskim brojkama se označava sura, a arapskim ajet); a oni u zagradama označeni samo arapskim brojkama odnose se na Muhamedove hadise (prema: *Izbor iz Postanikovih hadisa*, Starješinstvo islamske zajednice BiH, H. i S., Sarajevo 1985).

⁶ *Središnji sklad*, I.

⁷ Konfucije, *Analecta* (722).

⁸ *The I Ching . . .*, isto, str. 264.

čiji su elementi jedni s drugima čvrsto spojeni (1758). Konfucijanizam, koji zajednicu (državu) zamišlja kao dio svemira u kome vladaju jedinstveni prirodni zakoni, u državi vidi garanta opstojnosti ljudi. Prema Menciju, država osigurava okolnosti da ljudi mogu slijediti svoju narav; ako su okolnosti povoljne, ljudi će slijediti svoju narav; ako su loše, čovjek može pasti na stupanj životinje.⁹ Ili, kako u *Raspravi o glazbi piše*: da na poticaj vanjskog svijeta duh biva privučen materijalnim svijetom, gubi se istinska narav (čovjeka) i dokida načelo razuma u prirodi, čovjek se onečovječuje, ovlada nečudoređe, nered, kaos. Država je potrebna da ljudi žive sukladno svojoj naravi, radi opstanka ljudi i istovremeno radi održanja prirodnog poretka.

Aristotel svoje gledanje na zajednicu (državu) izlaže u *Politici*. »Budući vidimo kako je svaki polis (država, grad-država) neko zajedništvo i da je svako zajedništvo složeno poradi nekog dobra (jer radi onoga što im se čini dobro svi čine sve) bjelodano je da sva /zajedništva/ teže nekomu dobru, a najviše pak, i onomu koje je najpoglavitije od svih /dobara/, ono zajedništvo koje je od svih najpoglavitije i u sebi sadrži sva ostala. A to je ono nazvano država i državno zajedništvo.«¹⁰ Ili nešto dalje: »A iz više sela sastavljeno savršeno zajedništvo je polis, koji je takoreći dosegao granicu potpune samodostatnosti, nastavši pak poradi pukog življenja, i opstojeći poradi dobra življenja. Zbroj toga svaki polis biva po naravi, ako tako bivaju i prvotne zajednice. Jer, on je njihova svrha, a narav je svrha. . . A samodostatnost je i svrha i ono najbolje. Iz tih je stvari dakle bjelodano kako je polis jedna od naravnina i da je čovjek po naravi zoon politikon (politička životinja), i onaj koji je bez polisa — zbog naravi a ne zbog slučaja — ili je nevaljao ili je bolji od čovjeka« (str. 3–4). »Jer to je, nasuprot ostalim životinjama, ljudima svojstveno, da jedino oni imaju sjetilnu zamjedbu dobra i zla, pravednog i nepravednog i slično. A zajedništvo takvih tvori dom i polis. Po naravi je pak prvotniji polis (država, zajednica, gradodržava) negoli dom i svaki pojedinac od nas. Jer cjelina je nužno prvotnija od dijelova« (str. 5). »Jer ako pojedinac, izdvojen, nije samodostatan, slično ostalim dijelovima on će se odnositi prema cjelini. Onaj pak tko se ne može združivati ili mu ništa ne treba zbog samodostatnosti, taj i nije nikakav dio polisa, te je ili zvijer ili bog« (str. 5).

Iz prethodnoga je očividno da su sva trojica svjesna da je misao ljudskog življenja u ostvarenju sreće (koja se u islamu očituje kao osiguranje vječnog dženetskog života), i da se to može ostvariti samo u zajednici, preko zajednice. Zbog toga zajednica postaje bitna. Izričajno je to najprisutnije u Aristotelu — da je zajednica (država) samodostatna, ima u sebi svrhu (entelehija); ona je cjelina (a cjelina je prvotnija od dijelova); da je čovjek po naravi »politička životinja«; da je država prvotnija od čovjeka, pojedinca. Zajednicu (ili državu) tako sva trojica vide kao određujući, ne samo, medij ili pak sredstvo nego i kao samosvrhovita činitelja koji ujedno i omogućava (ili sprečava) ostvarenje čovjekove sreće ili spasa.

Ako je za čovjekovu narav, a onda i za njeno očitovanje (sreću) bitno čudoređe, koje se ostvaruje pridržavanjem temeljnih vrednota, da li su one same dostatne kao tvorno ujedinjavajuće odrednice zajednice?

⁹ Konfucije, *Veliko učenje*, isto, str. 168.

¹⁰ Aristotel, *Politika*, Globus-Liber, Zagreb, 1988, str. 1. U daljnjem tekstu uz navode iz Aristotelove *Politike* u zagradi se navodi stranica ovog izdanja.

Svjesni povijesnih i sadašnjih činjenica: da je riječ o trima najutjecajnim i najdugovječnijim kulturama (civilizacijama) u povijesti (u slučaju Evrope sa srednjovjekovnim prekidom); da se islamska i kineska kultura, različito od evropske, usprkos šarolikosti zbivanja, iskazuju kao kulture nedirnutih temelja do danas; te da su demografski obje te kulture vitalnije od evropske, treba — imajući na umu navedene činjenice — osvijetliti prethodno pitanje. Odgovor na njega postaje bitan za razumijevanje problema.

Ni Muhamed ni Konfucije nisu smatrali da su vrednote dostatne da budu tvorno-ujednačavajuće odrednice zajednice, dapače kao bitne ističu posve druge tvorno-ujedinjavajuće odrednice zajednice.

Po konfucijanizmu za zajednicu je tvorno pet temeljnih odnosa odanosti, povjerenja, poštovanja i ljubavi: oca i sina, vladara i podanika, muža i žene, starije i mlađe braće i prijatelja.¹¹ Po Menciju ti odnosi i njima omogućeno čudoređe — (ali se i tim odnosima pridaju odlike čudoređa) — jest ono što pretpostavlja razlikovanje ljudi od »ptica i zvijeri«. Zajednica može opstati samo ako su uspostavljeni ti odnosi. Po njima zajednica (država) postoji i mora postojati radi održanja tih odnosa — da bi zajednica uopće opstala. Po Muhamedu za zajednicu (dakako islamsku zajednicu — koja je zajednica Alahovih vjernika, onih koji vjeruju u Alaha, njegova Poslanika (Muhameda), *Kur'an*, anđele i Sudnji dan) tvorno je pridržavanje pet svetih dužnosti: vjera u jednog boga Alaha i njegova poslanika Muhameda, pet molitava dnevno, post u mjesecu ramazanu, davanje milostinje (zekat), hodočašće jednom u životu u sveto mjesto (hadž) (V, 58); a uz to i da se bore na Alahovu putu svojim životima i svojim imecima (džihad) (VIII, 47). Islam uz to razlikuje osobno očitovanje vjere (iman) od javnog očitovanja vjere (islam). A bitno je javno očitovanje vjere, kojega su bitne sastavnice upravo spomenute dužnosti; bitno je njihovo javno očitovanje. Konfucijanizam i muhamedanstvo su u navedenim stajalištima odlučni i dosljedni.

Kakvo je pak Aristotelovo stajalište spram zajednice? I njegovo je polazište, kao i polazište Konfucija i Muhameda, da zajednica (država) nije tek zajedništvo mjesta, pa i nije samo poradi toga da jedni drugome ne nanose nepravdu i poradi poslovne podjele; nego da te stvari moraju biti prisutne, ako će biti države; ali ni kad su sve one prisutne, to još nije polis (država) nego je ona zajedništvo dobra življenja, kako kućama tako i rodovima, poradi života savršena i samodostatna (str. 92). A da li u Aristotela postoje zasebničke odrednice zajednice (države) unutar, ili preko, koje se ostvaruje dobro življenje, savršen i samodostatan život? Ne posve. Jer su iste stvari najbolje i zasebno i zajednički (str. 246), odnosno ista je svrha ljudima i zajednička i posebna, te ista mora biti odredba najboljeg čovjeka i najboljeg državnog poretka, da tu trebaju biti prisutne kreposti (str. 246). A to su već spomenute vrednote. O tome Aristotel u *Politici* piše: »I nema lijepa djela, ni u čovjeka ni u države, bez kreposti i razboritosti. Jer hrabrost neke države, te pravednost i razboritost imaju istu moć i oblik kakav ima svaki pojedinac među ljudima koji se naziva (hrabrim i) pravednim i razboritim i umjerenim« (str. 219). Nedvojbeno je da vrednote same nisu dostatne kao tvorne odrednice zajedništva. Da čovjek i za-

¹¹ »Vizija društvenog poretka«, II; također Mencije (Vidi u: Konfucije, *Veliko učenje*, isto).

jednica nisu iste naravnine, stajalište je i samog Aristotela, i sam im pripisuje samodostatnost (samosvrhu, entelchiju) — pa im ne mogu biti ni iste odrednice samobitnosti. Stoga Aristotelovo stajalište pada na logičnoj prosudbi njegovih premisa.

Na jednom mjestu u *Politici* Aristotel piše o zadaćama države — da mora biti hrane, umijeća, oružja, stanovita svota novca, skrb oko bogoštovlja, prosudba o probicima i pravedninama; i o sastojinama države — da moraju postojati ratari, obrtnici, ratnički stalež, imućnici, svećenstvo i prosuditelji; o nužnostima i probicima (str. 232). Međutim, prvo se odnosi na zadaće uprave u zajednici (državi), a nisu to tvorno-ujedinjavajuće odrednice zajedništva (zajednice), — to, kao i brigu o odgoju, o čemu Aristotel piše na drugom mjestu, naravno propisuju i konfucijanizam i islam, ali kao zadaću uprave (vlasti); drugo pak je opis socijalne strukture zajednice. Da li bi se u te tvorno-ujedinjavajuće odrednice zajednice mogli pripisati: zajednička blagovanja i zajednički rashodi za bogoštovlje? Imajući na umu islam, da. Na jednom mjestu Aristotel spominje i da je posao svih spas zajedništva (str. 79). Ali za razumijevanje Aristotela i protuslovlja u njegovu nauku, bitne su dvije susjedne, povezane rečenice: da su građani različiti i da je zajedništvo državni poredak.

Po konfucijanizmu svi ljudi u biti su isti, imaju istu narav — običan čovjek kao i mudrac; svi ljudi jednako teže dobru kao što voda uvijek teče naniže. Razlike ovise o njegovanju »svoga višeg ja«. ¹² Stajalište je Muhamedovo, da su svi muslimani braća (XXXIII, 5), i da nemaju prednost jedni ispred drugih osim u vjerovanju (1365). Aristotel pak ne vidi tako članove zajednice, a nije uvijek ni posve dosljedan.

Na jednom mjestu u *Politici*, istina, i Aristotel piše da je polis (država) zajedništvo sličnih poradi najboljeg mogućeg života (str. 231). Drugdje međutim piše posve obrnuto, da se država ne sastoji samo od mnogih ljudi, nego i od onih koji se vrstom razlikuju; da država ne nastaje od sličnika (str. 30). Njegov je stajalište da je bjelodano da su jedni po naravi slobodni a drugi robovi, kojima je robovanje i probitačno i pravedno (str. 11). Ta se logika, dakako, očituje i kada je riječ o kreposti; u njima moraju sudjelovati svi, ali ne istim načinom, nego onoliko koliko je dostatno svakom pojedinom za njegov posao (str. 26). A u državi su, primjerice, po Aristotelu, jedne činidbe one vladatelja a druge vladanika (str. 226).

Da bi naglasio jednakost i usadio osjećaj povezanosti članova zajednice, Muhamed je upotrijebio jedan krvno-srodstveni naziv za sve pripadnike zajednice — braća. On je — kao i, Konfucije, a različito od Aristotela — isticao posebnu ulogu obitelji. Kao što ističe da je Alahova milost u zajednici, jednako je tako Alahova milost obitelji. Onome tko prekine obiteljske i roditeljske veze bit će uskraćena pomoć Alahova (448), odnosno Alahova milost neće sići na zajednicu u kojoj se nalaze oni koji ne paze svoju rodbinu (449). U hijerarhiji odanosti kod muslimana obitelj je odmah iza Alaha i Poslanika — pri čemu i odanost njima pretpostavlja odanost obitelji. A u sklopu toga je i odredba da se žene i množe.

Još naglašenija je obitelj u konfucijanizmu. Za Konfucija obitelj je korijen — pa povrijediti obitelj znači povrijediti korijen. A kad je korijen povrije-

¹² Konfucije, *Veliko učenje*, isto, str. 163-67.

den, grane odumiru.¹³ Ona je čuvar tradicije — slijeda, reda i smisla. Ona je mjesto gdje se njeguje čudoređe i grade čudoredni odnosi — koji su bitni za zajednicu. Osnovna je dužnost čovjeka odavanje poštovanja roditeljima, živima i umrlima — (pa je ovo drugo postalo i bitni vjerski kult u konfucijanizmu). Odnos obitelji i zajednice (države) konfucijanizam vidi na osebujan način — ne obitelji kao mehaničke sastavnine države, nego su obitelj i obiteljski život tvorni za državu. Naime konfucijanizam zagovara državu kao čudorednu zajednicu — a izvor čudorednog života je obitelj. I od navedenih pet odnosa koji su tvorno-ujedinjujući za zajednicu, po konfucijanizmu, tri se odnose na obitelj. Po Konfuciju su sinovljeva vjernost i uvažavanje braće korijen čovjekoljublja (jen) — a čovjekoljublje je polazište izjednačavanja političke filozofije i etike u konfucijanizmu. Stoga se konfucijevsku Kinu uobičajilo nazivati »država patrijahalnog reda«.

A kakvo je Aristotelovo stajalište spram obitelji? Ranije su navedene Aristotelove riječi da je, nasuprot životinjama, ljudima svojstveno da jedino oni imaju sjetilnu zamjedbnu dobra i zla, pravednog i nepravednog i slično, te da zajedništvo takvih tvori dom i polis (državu). Iz toga se može zaključiti da i Aristotel uočava izuzetnu ulogu obitelji — čak i iz rečenice koja slijedi i kaže da je prvotniji polis (država) nego li dom i svaki pojedinac od nas. Aristotel ovdje stavlja instituciju obitelji (doma) u kontekst dobra i zla, pravednog i nepravednog — pa možemo očekivati da će on o obitelji (domu), o važnosti tog pitanja, raspravljati bar na razini Konfucija i Muhameda. Međutim mjesta u *Politici* gdje o tom pitanju (preko institucije braka) Aristotel piše, iznevjeruju ta očekivanja. O obitelji (preko braka) Aristotel piše: »Budući dakle od početka zakonodavac treba razvidjeti kako će bivati najbolja tijela u gojenaca, prvo se treba pobrinuti o braku*: kad dotičnici trebaju stupati u bračno zajedništvo te kakvi trebaju biti. Onaj koji uzakonjuje takvu zajednicu treba razmotriti i same osobe i doba njihova života, da po svojim godinama usklađeno stare, te da ne bude nesklada u njihovim sposobnostima, kao i da je on još uzmožan začinjati djecu, dok ona ne može više rađati, ili da žena može ali muž ne može . . . I uz to vrativši se na polazište, s kojeg smo krenuli, kako bi tijela novorođenčadi odgovarala zakonodavčevoj želji . . . Rečeno je, dakle, kada treba stupati u bračnu vezu; a što se tiče toga u koje godišnje doba, treba se poslužiti onim kojim i većina, koja i danas posve prikladno priređuje svadbe u zimu. Trebaju, uz to, i sami roditelji razmotriti naputke koje o rađanju djece daju liječnici i naravoslavci. Jer liječnici dostatno savjetuju o pojedinim tjelesnim uvjetima, a naravoslavci o vjetrovima, hvaleći više sjeverne nego li južne vjetrove . . .

Što se tiče izlaganja (nerazvijene ili nakazne djece) i odgajanja novorođenčadi nek se donese zakon da se ni jedno nakazno ne odgaja; zbog samog mnoštva djece sustav običaja nalaže da se ne izlaže ni jedno od novorođenčadi; nego treba ograničiti množinu rađanja djece, bude li ih previše u nekih supružnika, ali pobačaj treba izvršiti prije nego se razvije sjetilnost i život« (248—251). Danas ove Aristotelove riječi zvuče jako suvremeno, sa stajališta pak utemeljitelja kulture — koji o braku, tj. obitelji, raspravlja iz obzora dobra i zla, pra-

¹³ Vidi: »Drugi razgovor« (u: Konfucije, *Veliko učenje*, isto).

* Prevodilac T. Ladan uz riječ brak daje objašnjenje, da je izvorno značenje »ženidbeno sjarmljenje« ili »bračno upregnuće u jaram«.

vednog i nepravednog — ove riječi očevidno nisu na razini utemeljitelja kulture (civilizacije). S obzirom na činjenicu da je utemeljitelj kulture, Aristotel je istina na višoj razini kad raspravlja o odgoju. Ali i tada na svojstveni mu način: »Prvo dakle valja razvidjeti, treba li postaviti kakav poredak u odgoju djece, a zatim je li korisnije zajednički o njima brinuti ili pak zasebničkim načinom (kao što biva sada u većini država), te kao treće: kakav treba biti taj odgoj« (str. 254); — da bi odgovorio da odgoj treba biti jednom isti jednom različit, jednom zajednički jednom posebnički (str. 243).

A da li je, kad je riječ o zajednici, odnosno tvornom zajedništvu u Aristotelovu nauku uopće nešto uhvatljivo? Ipak jest. Ranije smo upozorili na ključno mjesto za razumijevanje Aristotela, na mjesto gdje on izjednačuje zajedništvo i državni poredak (»zajedništvo je državni poredak«). Bitno ujedinjavajuće, i u tom smislu bitna odrednica zajednice, u Aristotela je »spas zajedništva«, spas »državnog poretka«.

Moglo bi se reći: temeljno pitanje i Konfucija i Muhameda i Aristotela bilo je: Koji je ljudima najprimjereniji, najbolji poredak? Nedvojbeno je da bi i Konfucije i Muhamed potpisali Aristotelove riječi: »Kako je pak naša zadaća razvidjeti najbolji državni poredak, to jest kad se najbolje upravlja državom, a najbolje se upravlja gdje država pomaže postići najviše blaženstva . . .« (str. 240–41).

Konfucije i Muhamed su ustanovili (Muhamed smatra »dobio«) taj (za njih) najbolji »državni poredak«, u kojem se (po njima) »postiče najviše blaženstvo«. Da li je to isto ustanovio i Aristotel? Ako se nužan jasan uvid i primjeren odgovor u Aristotela nije mogao naći kad je riječ o tvornom-ujedinjujućim odrednicama zajednice (države, polisa), da li to Aristotel rješava poretkom? Nažalost — (ali imajući na umu Aristotelova stajališta općenito, logično) — ne. Aristotel ustanovljuje: da postoje mnoge vrste država i više različitih poredata (str. 231); da dobar zakonodavac i istinski državnik ne smiju smetnuti s uma ni naprosto najbolji poredak ni najbolji po danim okolnostima (str. 116); da ne treba razmatrati samo najbolji poredak nego i mogući, te slični i onaj lakše ostvariv i što je više moguće zajednički svima (str. 117); da je možda jednima potrebnija pučka vladavina nego li vladavina manjine, drugima pak obrnuto (str. 120).

Najprimjerenija ocjena Aristotelova nauka o naslovnoj problematici dade se utvrditi iz slijedećih njegovih riječi: »Zbog toga molitvom poželimo ono ustrojstvo državi kojemu je sreća gospodarica (jer tu priznajemo njezino gospodarstvo), ali da država bude valjana, ne pripada slučaju, nego znanosti i izboru« (str. 242). Dovoljno nejasno, otvoreno i protuslovno.

Nedvojbeno je da Aristotel sluti prava pitanja, ali ne promišlja dublje bitnu problematiku. Kao poznavatelj i analitičar zbilje uočava različite prakse života i tu činjenicu uvažava. U svojim pak opredjeljenjima nije dosljedan. Takvo nejednoznačno Aristotelovo djelo ostaje paradigma evropskih zbivanja. Različiti modeli političkih praksi u evropskoj povijesti nisu toliko u znaku anti-nomije Platon — Aristotel, koliko im je ishodište u samom Aristotelu.

Eduard Kale

ARISTOTLE'S POLITICS IN THE LIGHT OF THE FUNDAMENTAL
ACHIEVEMENTS OF THE FOUNDER OF CULTURE

Summary

Aristotle is for European culture what Confucius is for Chinese and Mohammed for Islamic culture (civilization). His opinions in *Politics* are compared to those of Confucius and Mohammed. All three equally stress the importance of values; Confucius and Mohammed lay importance upon the distinctive constitutive-unifying features of the community, whereas Aristotle thinks that these values are identical. For Confucius and Mohammed all members of the community are essentially equal; for Aristotle they belong to different kinds. He does not consider family to play any special role either. Thus Aristotle remains paradigmatic for European political practice — imprecisions and differing attitudes in *Politics* make this work a source or justification of different political practices in European history.